

Antik Yunan Mitolojisinde Ateşin Kökeni ve Akıl İlişkisi

Yakup AKYÜZ*
Enes ALTIPARMAK**

Makale Geliş / Received: 06.09.2022
Makale Kabul / Accepted: 04.07.2023

Öz

Antik Yunan mitolojisinde ateş ve akıl her zaman birbiriyle ilişkilendirilmiş kavramlardır. Ateşin kökeni ile ilgili bilinen ilk anlatı Hesiodos'un Theogonia adı verilen eserinde karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan tragedyalarının ortaya çıkışıyla birlikte Aiskhylos'un üçlemelerinden (trilogia) biri olan Zincire Vurulmuş Prometheus eseri sabneye de taşınarak güncelliğini korumayı başarmıştır. Prometheus Zeus'tan ateşi çalarak bir rezene sapı (narthëks) içerisinde insanlara armağan etmiştir. Ateşin verilmesiyle birlikte insanoğlu için ilerleme ve aydınlanma kaçınılmaz olmuştur. Kendinden habersiz bir şekilde yaşayan insan, ateşi kullanmasıyla birlikte kendi potansiyelinin farkına varmış ve bu farkındalık sayesinde felsefe, sanat ve bilim gibi pek çok alanda ilerleme ve gelişme sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında ateş akıllı temsil etmektedir. Felsefenin en önemli ilkelerinden biri olan "kendini bil" anlayışı ancak akılla varılabilecek yoldur. Ateşin kendisinin yanında, ateşi getiren Prometheus da akılla ilişkilendirilen bir tanrıdır. Prometheus isminin kelime anlamı "öngören" olmakla birlikte bu öngörü bir nevi felsefedeki bilgelik anlayışına benzemektedir. Akılla ilintili benzer bir anlatı da Prometheus'un kardeşi Epimetheus üzerinden ele alınmaktadır. Epimetheus akıl üzerinden kardeşine benzer bir isimlendirmeye tanımlanmaktadır. Epimetheus "sonradan

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, yakupakyuz70@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9982-9315.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, altprmkenes@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5178-770X.

Künye: AKYÜZ, Yakup&ALTIPARMAK, Enes, (2023). Antik Yunan Mitolojisinde Ateşin Kökeni ve Akıl İlişkisi, *Dört Öge*, 23, 75-95. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

gören” demektir. Prometheus ve ateş insan aklının, Epimetheus ise insanın cehaletinin en çarpıcı sembollerinden biridir.

Anahtar Kelimeler: Antik Yunan, Mitoloji, Prometheus, Akıl, Ateş.

The Original of Fire And The Relationship To Intelligence in Ancient Greek Mythology

Abstract

In ancient Greek mythology, fire and reason have been intimately intertwined concepts. The first known narrative about the origin of fire appears in Hesiod’s work called Theogonia. With the emergence of the ancient Greek tragedies, one of the trilogy of Aeschylus, Prometheus in Chains, has managed to preserve its value by being carried to the stage with his work. Prometheus steals the fire from Zeus and presents it to people in a fennel stalk (nartex). After the giving of the fire, progress and enlightenment became inevitable for human beings. The human being, who lives unaware of himself, has realized his own potential with the use of the fire, and thanks to this awareness, he has made progress and development in many fields from philosophy to art and science. From this point of view, fire represents the mind. One of the most important principles of philosophy, the understanding of “know thyself” is the way to be reached only with the mind. Besides the fire itself, Prometheus, who brought the fire, is also a divine character associated with reason. Although the meaning of the name Prometheus means “predictor”, this prediction is somewhat similar to the understanding of wisdom in philosophy. A similar narrative related to the mind is also discussed for Prometheus brother Epimetheus. Both the names Prometheus and Epimetheus are strongly related to mind phenomenon in ancient greek mythology. Whereas the name Epimetheus means “the one who sees afterwards”. Whereas Epimetheus is one of the most striking symbols of human ignorance, Prometheus and the fire represent the human mind.

Keywords: Ancient Greece, Mythology, Prometheus, Mind, Fire.

Giriş

İnsan tarih sahnesine çıktığı günden bu yana önemli keşiflerde bulunmuş bu keşifler sayesinde pek çok devrime imza atmıştır. Şüphesiz bu devrimlerden en önemlisi MÖ 800.000-300.000 arasında tarihlene ateşin keşfidir (Harari, 2017, s. 25). Ateşin kullanılmaya başlanması, insanı içinde bulunduğu karanlıktan çıkararak hemen hemen her alanda ona ilerleme imkânı vermiştir.

Ateşi kullanmaya başlamadan önce insan, doğa karşısında dezavantajlı bir konumda bulunmaktadır. İnsan diğer hayvanlar gibi keskin dişlere, büyük pençele-

re, vücut ısısını dengeleyecek bir posta ve yiyeceklerini öğütmeye elverişli bir metabolizmaya sahip değildir. Ateşin kontrollü bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla beraber daha öncesinde kendi imkânıyla sahip olamadığı ışığı, ısıyı ve güvenliği sağlamıştır. İnsanlık bunun yanında besinlerini pişirmeye başlamış süregelen beslenme alışkanlığını kökünden değiştirerek ateş aracılığıyla insanın zihinsel gelişimine de katkı sağlamıştır (Demirsoy, 2021, s. 109). Bu sayede insan diğer canlılar arasında dezavantajlı bir konumdayken avantajlı bir konuma geçmiştir (Uhri, 2021, s. 18).

Ateş aynı zamanda insan yaşamındaki değişimin sembolüdür. Antik Yunan mitolojisinde Prometheus'un ateşi insanlara armağan etmesiyle birlikte bu değişim çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşmiştir. Prometheus'un ateşi insanlara vermesi Zeus tarafından hoş karşılanmamış, Prometheus'un bu eylemi ilahi cezayı da beraberinde getirmiştir. Prometheus'un Zeus tarafından cezalandırılması tanrısallığın gücün simgesi olan ateşin, insanlara verilmesinden kaynaklanmakla beraber verilen bu ceza politiktir. Prometheus sadece eylemleriyle değil aklı sayesinde de iktidar için bir tehdit oluşturmaktadır. İktidarın gücünün teminatı değişmez tanrı yasalarına dayanırken Prometheus gücünü akıldan ve değişimin kendisinden almaktadır. Bu durum Antik Yunan düşünce dünyasında tanrı yasası (*thesmoi*)-kanun (*nomos*) tartışmalarına benzer bir nitelik taşımaktadır. Nitekim bu tartışma Sophokles'in *Antigone* tragedyasında da karşımıza çıkmaktadır. Antigone, değişmez tanrı yasalarını savunurken (Sophokles, 2020, 450-455) Thebai Kralı Kreon, bu yasaya karşı çıkarak meşruiyetini insandan alan yasayı savunmaktadır. Prometheus üzerinden ele alınan iktidar tartışması, tanrısallık yasa gibi herhangi bir değişikliğe uğramadan sürdürülmüş ve kendi varlığını tanrısallık yasa dayandıran iktidar, yönetimi bir başka iktidara devretse bile temelde herhangi bir değişim göstermemiştir. Fakat Prometheus'un ateşi insanlara vermesiyle birlikte değişim kaçınılmaz olmuş bu durum beraberinde birbirini izleyen keşiflere yol açmıştır (Kott, 2006, s. 24). İnsanın ateşle değişimi kadar ateşin kendisi de bir değişimin özü olarak görülebilir. Ateş bir süreç, hareket, canlılık, varoluş ve yok oluşturmaktadır. Ateşin bu özelliği Sokrates öncesi doğa filozoflarından Herakleitos'un dikkatini çekmiş, onun değişim felsefesinin tözünü oluşturmuştur (Arslan, 2006, s. 187-188).

Ateş değişimin bir sembolü olduğu kadar ateş olma bakımından içinde barındırdığı öz bir o kadar değişmezdir. Bu bakımından ateşin değişmez özü, Antik Yunan geleneğinde ailenin varlığını temsil etmektedir. Yine aynı gelenekte ocak, her zaman evin en merkezinde yer almış (Uhri, 2021, s. 45), ocak etrafında bir araya gelen ailenin devamlılığına katkı sağlamıştır. Ocak aynı zamanda ailenin sağlamlığının ve değişmezliğinin de bir sembolüdür. Antik Yunan mitolojisinde Hestia ocağı simgeleyen bir tanrıçadır. Evin içerisinde bulunan ocak gibi Hestia'nın yeri

asla değişmemektedir (Erhat, 2021, s. 144-145). Antik Yunan mitolojisinde saflığı, temizliği ve el değmemiş bir varlığı temsil eden Hestia (Uhri, 2021, s. 32), hem ocağın hem de ailenin varlığının mitsel bir yansımasıdır. Benzer bir şekilde Türk geleneğinde de aile ateşten türeyen “ocak” kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Türklerde ocak ailenin ve soyun devamlılığını temsil etmektedir. Bu yüzden “ocanın sönməsi” soyun devamlılığının yitirildiği anlamına gelmektedir. Türk geleneğinde de tıpkı Antik Yunan geleneğinde olduğu gibi ocak ailenin sağlamlığının ve değişmezliğinin bir sembolüdür. Bu yüzden ocak hep aynı yerde kalmalı yeri asla değiştirilmemelidir (Boratav, 2020, s. 35). Bütün bu anlatılardan yola çıkarak her iki toplum içinde ateş, ocak ve bunların simgesi olan aile son derece önemli ve kutsaldır. Toplumun en küçük yapı taşı olarak tanımlana gelen ailenin kutsallığı, ateş ve ocak miti üzerinden tanımlanmaktadır. Ocak-ateş ilişkisinin gelecek nesillere aktarılması düşünüldüğünde bu aktarımın genetik aktarım olduğu kadar bilgelik aktarımı olması gerektiğini de düşündürmektedir.

Ateşin keşfedilmesiyle birlikte insan, teknolojiyen sanata, felsefeden bilim, mutfak kültüründen kendi biyolojisine hemen hemen her alanda yenilikleri beraberinde getirmiştir. İnsan yaşantısında bu kadar yeniliği ve faydayı sağlayan ateş için pek çok mitoloji oluşturulmuştur. Bu söylenceler neredeyse her toplumda benzer şekillerde karşımıza çıkmasına karşın Antik Yunan toplumunda diğerlerinden farklı olarak ateş-akıl ilişkisinin ön planda olması son derece önemli ve dikkate değerdir. Bu makalede, Antik Yunan mitolojisinde anlatılan söylenceler, diğer medeniyetlerin ateşle ilgili kurguladığı anlatılar ve semavi dinlerin yaratılış kıssalarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınarak ateş-akıl ilişkisi anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

1. Antik Yunan Mitolojisinde Ateşin Kökeni

Antik Yunan dini düşüncesinde ateşin kökeniyle ilgili söylenceler, hemen hemen bütün toplumlarda görülen anlatılara benzer bir nitelik taşımaktadır. Frazer bu benzer niteliği üç dönem kuramıyla açıklamaktadır. Bu kurama göre, ilk dönem insan ateşin farkında olmadan yaşamını sürdürdüğü, ikinci dönem ateşle tanıştığı ve onu kullanmaya başladığı, üçüncü dönem ise insanın artık ateşi istediği zaman elde ettiği bir dönemi kapsamaktadır (Frazer, 2018, s. 256). Antik Yunan mitolojisinde de ateşin insanlar tarafından kullanılması Frazer’ın üç dönem kuramında ele alınan dönemlere tekabül eden benzer bir süreçten geçmektedir. Bu bakımdan Antik Yunan mitolojisinde insanların ateşten mahrum kaldığı ve kendini bilmez bir halde yeryüzünde dolaştığı bir dönemden bahsedilmektedir. Zeus’un ateşi insanlardan neden esirgediği tam olarak bilinmemekle beraber söylencelerde, ateşin paylaşımı tanrısal gücün paylaşımı olarak değerlendirilmiş olabilir. Nitekim

Aiskhylos'un *Zincire Vurulmuş Prometheus* tragedyasında ateşin tanrılarının payı olduğu şu şekilde vurgulanmaktadır;

*Tanrıyken tanrı öfkesinden korkmadın,
Şeref paylarını ölümlülere vermekle
Kurulu düzeni çiğnemiş oldun* (Aiskhylos, 1968, 30).

Söylencelere göre Zeus, Titanlarla olan savaşından galip çıktıktan sonra Olympos dağında kendi panteonunu kurmuş, panteonda bulunanlara çeşitli görevler vererek yeryüzüne göndermiştir. Anlatılan bu söylencede ateşi Zeus'tan çalan Prometheus ve kardeşi Epimetheus'a da bir görev verilmiştir. Bu göreve göre Prometheus ve Epimetheus'tan, yeryüzünde yaşayan bütün varlıklara dengeli bir şekilde türüne göre özellikler dağıtılması istenmektedir. Epimetheus Prometheus'a bu görevi kendisinin yapması için yalvarmış ancak bu görevi başarıyla yerine getirememiştir. Çünkü Epimetheus çeşitli hayvan türlerine pek çok özellik dağıtmış insana sıra geldiğinde bu özelliklerden hiç birisi kalmamıştır (Plato, 1956, 321c). Bu yüzden insan çaresiz ve kendini bilmez bir şekilde kalmıştır.

Antik Yunan mitolojisinde ele alınan bu anlatı ilk etapta çok ilkel bir izah gibi görünmesine karşın dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda son derece akla yatkın bir açıklamadır. Çünkü ateşin insanlar tarafından bilinmediği bir dönemin varlığı düşünülmüş bu dönem akılla ilişkilendirilerek insanlık tarihinin karanlık çağı ortaya konulmuştur. Bu çağın en önemli özelliği insanın bilgidен ve özellikle kendi doğasının bilgisinin nasıl verimli kullanacağı bilgisinden bihaber olmasıdır. İnsanın kendisinin farkına varması bir şekilde akli etkin şekilde kullanmaya başlamasıyla mümkün olmuştur. Antik Yunan dini düşüncesinde ele alınan bu durum benzer bir şekilde semavi dinlerin yaratılış kıssalarında karşımıza çıkmaktadır.

Tevrat'ta Âdem ve kaburga kemiğinden yaratılan eşi Havva cennette mutlu bir hayat sürerken tanrının onlara yasakladığı bilgelik ağacının meyvesinden yedikten sonra kendi varlıklarının farkına varmış bu yasak eylem onlara akli kullanmayı öğretmiştir (Tekvin, 3/7). Kur'an-ı Kerim'de de Âdem ve Havva'nın Tevrat'ta anlatıldığı gibi yasak ağaca yaklaştıktan sonra çıplaklıklarının farkına varması bunu saklamak için cennet yapraklarıyla üzerlerini örtmesi ele alınmaktadır (el-A'raf, 7/22). Ancak Kur'an-ı Kerim'de ağacın bilgelik ağacı olduğu yılanın kadını kandırması ve kadının da adamı kandırması gibi detaylara yer verilmemektedir.

Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili ortak bir anlatıya daha rastlanmaktadır. Buna göre insanın yasak ağaca yaklaşmasındaki esas motivasyonu tanrısal bir güce kavuşma arzusudur. Tevrat'ta insan bilgelik ağacına yaklaşarak ölümsüzlü-

gü elde etmeyi, iyiyi ve kötüyü ayırt etme, başka bir deyişle bilme isteğini (Tekvin, 3/4-5); Kur'an-ı Kerim de ise melek olmaya veyahut ölümsüzlüğe kavuşarak ebediyen cennette kalma arzusuyla (el-A'raf, 7/20) yasaklanan eylemi gerçekleştirmektedir. Bahsi geçen her iki kıssa da insanın yaratıldıktan sonra kendini bilmediği bir dönemi, sonrasında tanrının yasakladığı eylemi gerçekleştirmeleri sonucunda akli elde etmeleri, kendiliklerinin farkına varmaları, "tanrısal gücü" elde etmeleri ve cezalandırılmalarını konu edinmektedir. Kıssalar, bu yönüyle Antik Yunan dini düşüncesindeki ateşin kökeniyle ilgili söylencelerle benzer bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Ele aldığımız bu benzerliğin nasıl oluştuğu ve medeniyetlerin birini nasıl etkilediğini sadece anlatılan bu söylencelerden yola çıkarak kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Fakat karşılaştırdığımız anlatıların her ne şekilde olursa olsun insanlığın ortak öyküsü olduğunu söylemek mümkündür.

Antik Yunan mitolojisinde daha önce değindiğimiz gibi ateşin Zeus tarafından niçin yasak edildiği tam manasıyla bilinmemekle birlikte bu konuda sistematik bir eser bırakan Hesiodos'un *Theogonia* adlı eserinde Prometheus'un bir kurban sunumu esnasında Zeus'u kandırmaya çalışmasıyla birlikte yasaklandığı görülmektedir. Buna göre Prometheus bir boğayı Zeus adına kesmiş etlerin en iyi kısımlarını kestiği boğanın derisinin içerisine sarmış, geri kalan kemik gibi daha değersiz parçaları da kalın yağ tabakasının altına gizleyerek seçim yapması için Zeus'un önüne getirmiştir. Ancak Zeus bu aldatmacayı fark etmiş ve sunaklarda tanrılar adına yalın kemikler yakan insanoğluna ateşi yasaklamıştır. Bu olaydan sonra Prometheus bir kez daha Zeus'u kandırarak ateşi bir rezene sapı (*narthêks*) içerisine insanlara armağan etmiştir (Hesiodos, 2021b, 565). Bu duruma kızan Zeus Prometheus'u Bia, Kratos ve Hephaistos'un yardımıyla Kafkasya'da kayalıklara zincirlemiştir. Cezası sadece bununla sınırlı kalmayan Prometheus'un başına her gün ciğerini yemesi için bir kartal musallat etmiştir. Elbette bu cezadan insanlar da nasibini almakta gecikmemiştir. Zeus bu cezayı Prometheus'un kardeşi Epimetheus üzerinden gerçekleştirmektedir.

Zeus bütün tanrıları bir araya getirerek bir kadın yaratmalarını emreder ve demirci tanrı Hephaistos önderliğinde her tanrı kendi özelliğinden katarak bir kadın yaratırlar. Yaratılan bu kadının adını ise tanrıların hediyesi anlamına gelen Pandora koyarlar. Prometheus her ne kadar kardeşi Epimetheus'u tanrılardan hediye kabul etmemesi için uyarsa da Epimetheus Pandora'yı kabul eder ve yeryüzüne bütün kötülükler dağılır (Hesiodos, 2021a, 85). Bu duruma benzer bir şekilde daha önce ele aldığımız Âdem ve Havva kıssasında Tevrat'ta karşımıza çıkmaktadır. Tevrat'ta da Pandora'nın Epimetheus'u kandırdığı gibi Havva da Adem'i kandırarak tanrısal cezaya ve Hıristiyanlıkta bahsi geçen asli günaha kaynaklık etmiştir. Bu açıdan değerlendirilecek olunursa Pandora, Havva anlatısının bir prototipidir

denilebilir. Daha da önemlisi tanrıların kendilerinden bilgelik katarak yarattığı Pandora aracılığıyla Epimetheus tarafından insanlığın sınanmasıdır.

Ateşin kökeninin tanrısallığıyla ilgili benzer söylenceler Antik Yunan'da toprağın ve bereketli ürünlerin tanrıçası olarak bilinen Demeter üzerinden de ele alınmaktadır. Euripides'in *Yakarıcılar* tragedyasında Demeter toprağın ve bereketli ürünlerin yanı sıra ateşi getiren tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır (Euripides, 2020, s. 12). Bir başka söylencede ise kızı Persephone'nin Hades tarafından yer altına çekilmesinden dolayı büyük bir üzüntü duyan Demeter, tanrısallığını bir kenara koyarak yaşlı kadın kılığında yeryüzünde dolaşmaya başlar. Yine aynı kılıkla dolaştığı sırada Eleusis kralı Keleos'un sarayına uğramış kralın karısı Metaneira ona oğlu Demophon'un bakımı görevini vermiştir. Demeter her gece herkes uyduktan sonra Demophon'u tanrıların yiyeceği olan nektar ve ambrosia ile besleyerek ateşin üzerine tutar. Bir gece yine bu şekilde çocuğu ateşin üzerine tutarken Demophon'un annesi Metaneira bu duruma şahit olmakla beraber yaşlı kadın kılığına girmiş tanrı Demeter'e hesabını sormaya çalışır. Bu durum karşısında Demeter tanrısız kişiliğiyle görünerek kendisini tanıtır ve insanın cehaletinden dem vurarak onun engellenmesinin Demophon'un bir tanrıya dönüşmesinin önüne geçtiğini söyler (Cornford, 2021c, s. 65). Bu anlatının Antik Mısır dini düşüncesinden Yunan dini düşüncesine geçtiği düşünülmektedir. Benzer bir anlatı Antik Mısır'ın İsis olarak adlandırdığı tanrıçanın başından geçmektedir. Yine bir kraliyet çifti olan Melwart ve Astarte çocuklarının bakımı için İsis'e görev verir. İsis çocuğu arındırıcı ateşte tutarken Astarte çocuğunun o anki görüntüsünden dolayı çılgın atar ve İsis'in onu ölümsüz kılmasına mâni olur (Müller, 2021, s. 112). Bir başka anlatıda ise aynı uygulamayı Thetis'in, oğlu Akhilleus'a yaparak onu ölümsüz kılmaya çalıştığı ancak yine ölümlüler tarafından engellendiği yer almaktadır (Apolodoros, 2020, s. 247-248). Ele alınan bütün bu anlatılardan yola çıkarak, ateşin tanrısız bir alana ait olduğu, insanı olgunlaştıran ve hatta tanrısız güçler bahşeden bir şey olduğu söylenebilir.

Baktığımızda mitolojik anlatılarda dikkati çeken bir diğer önemli nokta ise ateşin kadınla özdeşleştirilmiş olmasıdır. Ateşin kökeniyle ilgili pek çok mitte ateş cinsiyetle ilişkilendirilmiştir. Bu durum ateşin elde edilmesiyle ilgili bir izah olduğunu akla getirmektedir. Bazı mitlerde ateş yakmak için kullanılan çubuk erkek organına, çubuğun altından duran tahtanın da kadın cinsel organına benzetildiği düşünülmektedir (Frazer, 2018, s. 70). Bu kanıyı destekler nitelikte Çatal Höyük mezarlarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ateş yakma malzemelerinin erkek iskeletlerinin hemen yanında bulunması son derece önemlidir (Uhri, 2021, s. 20). Yine benzer mitlerde ateşi Zeus gibi saklayan kadınlar da anlatılmaktadır. Bu kadınlar ateşi cinsel organının içerisinden çıkartarak yakmaktadırlar. Daha

sonrasında bu ateş vurgusu mitsel anlatımdan sıyrılarak tamamen cinsel bir anlama dönüşmüştür. Demeter, İsis ve Thetis'in bir anne olduğu düşünüldüğünde çocuklarını arındırıcı ateşle büyütmeleri mitsel anlatının bu yönünün cinsellik ve doğurganlıkla ilintili olduğu söylenebilir. Fakat Antik Yunan dini düşüncesinde yer alan anlatılarda, ateşin kökeniyle ilgili değerlendirdiğimiz diğer medeniyetlerin anlatılarından farklı olarak cinselliğin üstü kapalı bir şekilde işlendiği görülmektedir. Bu bakımdan Antik Yunan dini düşüncesinde ateşin cinselliğin bir yansıması olarak düşünülmesinin yanı sıra ateşin kökeniyle ilgili anlatıların bu cinsellik vurgusundan çok daha ön planda olduğu anlaşılmaktadır.

Ele aldığımız anlatılarda her ne kadar ateş cinsiyetle ilişkilendirilmiş olsa da asıl vurgulanmak istenen şey, ateşin arındırıcı özelliğidir. Bu özellik sayesinde Demeter, İsis ve Thetis insanı sahip olduğu formdan sıyrarak tanrısal forma büründürmektedir. Benzer bir şekilde ateşin arındırıcı özelliği Sophokles'in *Trakhisli Kadınlar* tragedyasında da yer almaktadır. Tragedyanın ana karakterlerinden biri olan Herakles yarı tanrı bir kahramandır. Herakles'in eşi Deianeira kocasının kendisine bağlanması için Kentauros-Nessos'un (yarı at-yarı insan) kanından bir iksir hazırlar ve hazırladığı bu iksiri bir gömleğin üzerine sürerek kocası Herakles'e gönderir. Herakles'in gömleği giymesinin hemen ardından vücudu erimeye başlar. Acılar içinde kıvranan Herakles bir sedye üzerinde Trakhis'te bulunan sarayına getirilir. Herakles oğlu Hyllos'tan çeşitli ağaçlardan odun toplamasını ve bu odunlar üzerinde bizzat oğlu Hyllos tarafından yakılmasını istemektedir¹ (Sophokles, 2021c, 1195-1200). İlk başta bu fikre sıcak bakmayan Hyllos babasının ısrarı üzerine kabul etmek zorunda kalır.

Herakles'in yakılması sadece dini bir törenin yerine getirilmesi için değil aksine onu çürümeden kurtarmak için yapılmaktadır. Antik Yunan toplumunda yapılan cenaze törenlerinde kişi öldükten sonra ateşe verilirken bu tören, Herakles henüz hayattayken yapılmaktadır. Herakles zehrin etkisiyle çürüyen bedenini ateşle arındırarak tanrısal bir forma ulaşmaktadır (Frazer, 2021, s. 199-200). Herakles ateş sayesinde yok olmaktan kurtulmuş kendi deyimiyile ölümsüz şan ve şöhrete kavuşmuştur (Sophokles, 2021b, 1420).

Bütün bu söylenceler değerlendirildiğinde ateşin suya benzeyen arındırıcı ve temizleyici özelliği karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle ateş insan zihninde yapıcı bir nitelik kazanmaktadır. Ateşin yapıcı özelliği ancak onun kontrol altına alınmasıyla elde edilebilir. Kontrol altına alınamayan ateş, insan için tam manasıyla bir yıkımdır. Ateşin yıkıcı özelliği ise akla ceza fikrini beraberinde getirmektedir.

1 Sophokles'in Philoktetes tragedyasında Herakles, kendisini ateşe vermesi için Philoktetes'ten yardım istemektedir. Yapılan bu yardım karşılığında Herakles, Philoktetes'e efsanevi yayını vermiştir.

Bakıldığında ateş farklı kültür ve inançlarda bir cezalandırma aracı olarak kurgulanmıştır (Uhri, 2021, s. 37).

Antik Yunan mitolojisinde ateş genellikle yapıcı bir şekilde ele alınmaktadır. Ateşi olumlayan anlatılanlara zıt şekilde Antik Yunan söylencelerinde ateşin cezalandırıcı tarafıyla ilgili anlatı Platon'un *Devlet* diyalogunun sonunda Er mitosunda yer almaktadır. Platon'un ele aldığı mitosta öldükten sonra dirilen Er adında bir yiğidin öte dünyada başından geçenleri konu edinmektedir. Buna göre Er, öte dünyada yerden ve gökten açılan bir çift kapıdan bahsetmektedir. Bu kapıların ortasında duran yargıçlar insanları hesaba çektikten sonra kişi doğruysa yargılarını önlerine asarak sağ tarafta gökyüzü kapısına çıkan yola, kişi suçluysa yaftalarını arkalarına asarak sol tarafta bulunan yer altı kapısına çıkan yola yönlendirmektedirler. (Platon, 2018, 614c) Bu açıdan Platon'un Er mitosunda yer alan bu anlatı Kur'an-ı Kerim'de ahirette amel defterinin sağ tarafından verilenlerin cennete (el-Vakı'a, 56/27-34) sol tarafından verilenlerin ise cehenneme (el-Vakı'a, 56/40-41) gideceği anlatisına benzemektedir. Er mitosunda cennet ve cehennem tasvirleri detaylı bir şekilde yer almamaktadır. Gökyüzünde bulunan kapılardan geçenlerin doyulmaz nimetlerin güzelliklerini yer altından gelenlerin ise gördükleri işkencelerden ağlayarak bahsettikleri anlatılmaktadır (Platon, 2018, 615a). Platon suçluların çektiği işkenceleri anlatırken ateşten bahsetmemekle birlikte bu işkenceyi yapanların ateş bedenli korkunç adamlar olduğunu söylemektedir (Platon, 2018, 615b-c). Yine bu anlatı Kur'an-ı Kerim'de zebani olarak isimlendirilen azap meleklerine benzemektedir (el-Alak, 96/18). Er mitosunda bahsi geçen ateş bedenli korkunç adamlar ya da Kur'an-ı Kerim'de yer alan zebani kavramı Antik Yunan mitolojisinde yine ateşle ilişkilendirilen demirci tanrı Hephaistos'un görüntüsüne çok benzemektedir. Hephaistos Olympos tanrıları arasındaki en çirkin tanrıdır. Bunun yanında Hephaistos'un bir bacağı da topaldır. Söylencelerde Zeus ve Hera'nın arasında çıkan kavganın sonucunda topal kaldığı yer almaktadır (Homeros, 2018, I. 590). Bir başkasında ise topallığı doğuştan gelmektedir. Onun bu görüntüsünden utanan Hera oğlu Hephaistos'u Olympos'tan aşağı atmıştır (Homeros, 2018, XVIII. 395). Bu bakımdan Hephaistos, Platon'un Er mitosunda bahsettiği ateş bedenli adamlara ve Kur'an-ı Kerim'de yer alan zebani anlatisına benzemektedir.

Er mitosunda ateş bizzat bir cezalandırma aracı olarak kullanılmasa da ateşle ilişkilendiren tanrısal varlıklar bu cezayı tanrılara ve ana babaya saygısızlık yapanlara, adam öldürenlere, herhangi bir felakete yola açanlara, devletleri ve orduları aldatıp tuzağa düşürenlere (Platon, 2018, 615b-c) uygulamaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'de ise Platon'un Er mitosuna benzer bir şekilde cehennem ateşi insanın dünya üzerinde işlediği kötülüklerle karşılık olarak (el-Tahrim, 66/7) verilmektedir. Her iki anlatıda ateş insanın yaptığı kötülüklerin karşılığıdır. Bu şekilde ceza olarak verilen ateşin

yine arındırıcı özelliği karşımıza çıkmaktadır. Ateş insanı maddi çürümeden kurtardığı gibi ahlaki çürümeye sebebiyet veren günahlardan da arındırmaktadır. Bu arındırma işlemi yine tanrısal bir güç tarafından gerçekleştirilmektedir.

Bu bilgiler ışığında Antik Yunan'da ateşin kökeni tanrısal alanın sınırları içerisinde ve tanrısal olanın mülküdür. Bu mülk paylaşılabilir ve devredilemez bir gücü temsil etmektedir. Bu açıdan tanrısallığın dışına çıkarılmamalıdır. Ancak Prometheus ateşi tanrısallığın dışına çıkartarak bunu insanlarla paylaşmış, aklın, bilgeliğin, felsefenin, bilimin ve ilerlemenin öncü sembollerinden biri olmuştur. Bu açıdan Prometheus Hristiyanlıktaki İsa gibi kendini insanlık için feda etmiş Karl Marks'ın değimiyle "*felsefe tarihinin en kibar ve en aziz din şehidi*" olarak anılagelmiştir (Kott, 2006, s. 35).

2. Prometheus, Ateş ve Bilgelik

Antik Yunan mitolojisinde ateşin yanı sıra, ateşi getiren Prometheus da akılla ilişkilendirilen tanrısal bir karakterdir. Prometheus ismi "akıllılık", "öngörü", "önceden görüp düşünme" gibi anlamlara gelmekle beraber (Latacz, 2006, s. 133) bu öngörü felsefedeki bilgelik anlayışına benzemektedir. Prometheus aklın gücünün kaba kuvvete galip geldiğinin en önemli temsillerinden biridir. Tanrılar arasındaki iktidar mücadelesi iki evrede gerçekleşmektedir. İlki Uranos'un oğlu Kronos tarafından hayaları bir tırpanla kesilerek etkisiz hale getirilmesiyle bir diğeri ise Zeus'un babası Kronos'u yenerek Olympos dağında kendi iktidarını kurmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu iktidar savaşının ilki Kronos tarafından kaba kuvvetle gerçekleştirilirken ikincisi akılla gerçekleştirilmektedir. Bu sayede Antik Yunan mitolojisinde kaba kuvvet yerini akla bırakmaktadır (Erhat, 2021, s. 256).

Zeus'un titanlarla olan savaşında akli ona sağlayan şüphesiz Prometheus olmuştur. Prometheus'un Zeus'un safına geçmeden önce titanlara bu savaşı kazanmanın en kolay yolunun kaba kuvvetle değil akılla elde edileceğini anlatmasına karşın titanlar bütün ısrarına karşın onu dinlememişlerdir.

Nasıl kazanılır gelecek zamanlar

Güçle, zorla değil, akılla kazanılır demişti.

Anlattım onlara bütün nedenleriyle.

Dinlemediler beni, yüzüme bakmadılar bile (Aiskhylos 1968, 210-215).

Titanların bu tutumundan dolayı Prometheus annesi Themis'in ya da Gaia'nın² isteği üzerine bu savaşta Zeus'tan yana olur. Prometheus Zeus'un yanına

2 Aiskhylos'a göre Prometheus'un annesi Themis ya da Gaia'dır (Aiskhylos, 1968, s. 210). Hesiodos'a göre ise Klymene'dir (Hesiodos, 2021b, 505-510).

geçmesiyle birlikte titanlar yenilir ve titanlar Zeus tarafından Tartaros'a hapsedilerek cezalandırılır. Titanların yenilip Zeus'un galip gelmesi Prometheus'un aklı sayesinde gerçekleşmiştir.

Ben Zeus'u tutunca, o da beni tuttu.

Ve bugün eğer koca Kronos ve birleşikleri

Tartaros'un derin karanlıklarına girmişse,

Benim bunu gerçekleştiren akıl yoluyla (Aiskhylos, 1968, 220).

Bu bakımdan Prometheus iktidar tarafından sadece ateşi insanlara götüren kişi olarak değil üstün aklı sayesinde düşmanlarına galip gelebilecek potansiyele sahip olmasından dolayı da tehlikeli olarak görülmektedir. Kendi aklından daha üstün bir aklı kabul etmeyen iktidar onu yanından uzaklaştırmak için iki önemli kurumu kullanmıştır. Bu kurum Kratos (Güç) ve Bia (Zor, Denetçi)'dir. Bu iki kolluk kuvveti Prometheus'u iyi zincirlesin diye Hephaistos'u gözetim altında tutarak denetleme görevini yerine getirmektedir (Kott, 2006, s. 11). Zeus Prometheus'tan bu şekilde intikamını almaktadır. Fakat Prometheus kayalıklara zincirlenmiş vaziyetteyken bile aklı iktidara üstün gelmektedir. Zeus iktidarının devamlılığı için cezalandırdığı Prometheus'a ihtiyaç duymaktadır. Çünkü Prometheus gelecekte Zeus'u iktidarından indirecek kişiyi bilmektedir ve bu durumdan kurtulmanın tek çaresi de yine Prometheus'tan geçmektedir.

Bu beladan kurtulmanın yolunu

Hiçbir tanrı gösteremez ona benden başka;

Yalnız benim, olacağı ve çaresini bilen.

Varsın şimdi otursun korkusuzca tahtında (Aiskhylos, 1968, 915)

Prometheus, Zeus'u tahttan indirecek kişinin aynı zamanda onu zincirlerinden de kurtaracağını söylemektedir. Ancak Prometheus'un kurtuluşuyla ilgili Aiskhylos'un *Kurtulmuş Prometheus* tragedyası günümüze kadar ulaşmayı başaramamıştır. Ancak geç MÖ 7. yy. iki Attika vazosu, MÖ 560'lara tarihlenen Tyrrhen grubundan dört vazo ve MÖ 520 yıllarına tarihlenen bir vazo üzerinde Prometheus'u kurtaran kişi Herakles olarak karşımıza çıkmaktadır (Carpenter, 2016, s. 77).

Bütün bunlar ele alındığında Prometheus bilge bir karakter olarak değerlendirilmektedir. Prometheus'un bilgeliği sadece bunlarla sınırlı değildir. O, aynı zamanda bu bilgeliği insanlarla paylaşarak insanlık tarihinin ilk öğretmeni olmuştur. Prometheus insanlara astronomiyi, matematiği, yazıyı, tıbbı, eczacılığı, hayvanları evcilleştirmeyi, gemilerde kullanılan sancakların yapımını, sanatı ve kâhinliği öğretmiştir.

Uzun sözün kısası şunu bilmiş ol:

Bütün sanatları Prometheus verdi insanlara (Aiskhylos, 1968, 505).

Prometheus'un saydığı bütün bu sanatların içerisinde en ilginç olanı kahinlik sanatıdır. Onu bu kadar ilginç kılan şey ise kâhinliğin felsefedeki bilgelik anlayışına benzer bir yönünün bulunmasıdır. Filozoflar ve kâhinler birbirinden farklı bilgi kaynakları kullanmakla birlikte hakikate ulaşma amacıyla ortak bir zeminde buluşmaktadırlar. Nitekim Demokritos akılsal olmayan canlı varlıkların, bilgelerin ve tanrıların duyularından öte bir duyuya sahip olduklarını söylemektedir. Demokritos'un ortaya koyduğu bu duyu canlılarda bulunan içgüdünün bir tarifi olmasının yanı sıra beşinci yüzyıl Yunanistan'ında bilgiler, şairler ve kâhinleri de kapsamaktadır (Conford, 2021a, s. 89). Canlılarda bulunan iç güdüden farklı olarak bilgiler, şairler ve kahinlerde bulunan bu duyu hakikate ulaşma noktasında birbirlerinden farklı yöntemleri benimsemiş olmalarına karşın bir yönüyle akla dayanmaktadır. Filozofların felsefi sezgi olarak tanımladığı akla dayalı bu sezgi Sokrates'te karşımıza çıkmaktadır.

Sokrates, felsefeyi doğa filozoflarından farklı bir şekilde ele almaktadır. Sokrates için felsefenin odak noktası doğadan ziyade insanın kendi benliğiyle ilgili daha önce sorgulanmamış olanın peşine düşülmesidir. Sokrates bu felsefeyi Delphoi (Delfi) tapınağında yazılı bulunan "*Kendini bi*" (Gnōthi seauton) sözünden ilham alarak geliştirmeye başlamıştır (Conford, 2021b, s. 5). Delphoi (Delfi) tapınağı kahinliğin önemli merkezlerinden biri olması bakımından dikkate değerdir. Çünkü Sokrates'in yaşamında pek çok yerde kâhinliğe benzer nitelikte felsefi sezginin varlığına şahit olunmaktadır. O, bu sezgiyi çocukluğundan beri *daimonion* dan aldığını söylemektedir. *Daimonion* Sokrates'e neyi yapıp neyi yapmaması gerektiğini söyleyen ilahi iç sestir (Platon, 2017, 31d). Sokrates'in *daimonion* olarak isimlendirdiği bu ilahi iç ses, aynı zamanda aklın sesidir.

Anlatıda bahsedilen *daimonion* şairlere gelen ilham perilerine (*mousa*), cinlere ve peygamberlere vahiy getiren meleklerle benzetilmektedir. Nitekim İslamiyet öncesi Arap toplumunda şairlere ve kâhinlere cinlerin ilham ettiği çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Bu kaynaklarda Arap şairlerinin önde gelen isimlerinden İmriu'l-Kays'a, Lafız b. Lahız adında bir cinin ona şiiri öğrettiği anlatılmaktadır (Usta, 2019, s. 156-157). Bu bağlamda İslamiyet'in ilk yıllarında Mekkeliler Hz. Muhammed'e vahiy getiren Cebrail'i, şairlerin cinlerine, Cebrail'in getirdiği vahiy de cinlerin ilham ettiği şiirlere benzetmişlerdir. Hatta Hz. Muhammed'e cinlerin kendisine ilhamda bulunduğu kişi anlamında "mecnunluk" yakıştırmasında bulunmuşlardır (el- Hicr, 15/6). Cinler ve onların atası olan şeytan sadece şairlere veya kâhinlere değil sıradan insanlara da ilhamda bulunmaktadırlar. İslam geleneğinde

bu ilham kötü bir ilham olup vesvese olarak adlandırılmaktadır. Ancak Sokrates *daimonionu* kötü ilhamın kaynağı olarak değil koruyucu aynı zamanda felsefi sezginin kaynağı olarak ele almıştır. Bu bakımdan Prometheus'un sezgisi Sokrates'te olduğu gibi akılcı düşünceyle uyum içindedir. Prometheus bilgeliğini sezginin ve aklın dengesinden yola çıkarak sağlamaktadır. Prometheus'un kâhinlik sanatı her ne kadar akla dayansa da bu sezgi bir yönüyle tanrısal alana dayanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Prometheus, akılı önceleyen bilge bir tanrı olmasının yanı sıra insanlara tanrısal sezgiyi öğreterek Yunan dini düşüncesine yön vermesi son derece önemli ve dikkate değerdir.

Ateş ve sanatın dolaylı olarak bilgece eylemlerin kökeniyle ilgili söylencelerde ele alınan bir diğer tanrısal karakter de Hephaistos'tur. Ateşin ve demirin tanrısı olan Hephaistos Antik Yunan mitolojisinde ortaya koyduğu eserleriyle dikkat çekmektedir. O, annesi Hera'nın tahtını (Homer, 2018, XIV. 240), eşi Aphrodite'i ve dostu Ares'i yakaladığı ağı (Homer, 2021, VIII. 270-365), Agamemnon'un mızrağını (Homer, 2021, s. 26), Alkinoos'un konağı önündeki iki köpek heykeli (Homer, 2021, VII. 90), Zeus'un evinin kemerlerini (Homer, 2018, XX. 10), Akhilleus'un efsanevi kalkanını ve zırhını (Homer, 2018, XVIII. 455-615), yapmıştır. Akhilleus bu efsanevi silahlarla Troya savaşında pek çok zafer kazanarak savaşın seyrini değiştirmekle kalmamış aynı zamanda bu silahların tanrısal gücünü bu sayede kanıtlamıştır. Hephaistos'un yaptığı bu silahlar Akhilleus'tan sonra da etkisini kaybetmemiş Aias'ın çılgınlığına sebebiyet vererek onu intihara sürüklemiştir (Sophokles, 2021a, 815-865). Hephaistos'un Troya savaşına etkisi sadece bununla sınırlı değildir. O, Akhilleus'u nehir tanrısı Ksanthos'un elinden en büyük silahı olan ateş sayesinde kurtarmıştır (Homer, 2018, XXI. 325-380). Hephaistos gibi sanat dallarıyla ilişkilendirilen bir diğer tanrı Athena'dır. Homerosçu ilahilerin beşincisinde, Athena araba ve savaş arabalarının yapımını insanlara öğreten tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır (Gören, 2021, s. 80). Farklı söylencelerde Prometheus'un ateşi Hephaistos ve Athena'dan çalarak insanlara verdiği bu sayede insanların çeşitli sanat dallarında ilerlediği de yer almaktadır (Plato, 1956, 321d).

Akılla ilintili bir diğer anlatıda Prometheus'un kardeşi Epimetheus üzerinden ele alınmaktadır. Epimetheus akıl üzerinden kardeşine benzer bir isimlendirmeye tanımlanmaktadır. Epimetheus "sonradan gören", "öngöremeyen", "sonradan öğrenen", "düşüncesiz" gibi anlamalara gelmektedir (Kerenyi, 2021, s. 179). Prometheus ve Epimetheus'un isimlendirilmesi söylencelerde yaptıkları eylemlerden önce yer almasına karşın esasında bu isimlendirmeler yaptıkları eylemlerle birlikte verilmiştir. Bu iki isimlendirilmeye bakıldığında birbirlerine tezat oluşturduğu ilk anda fark edilmektedir. Prometheus insanın aydınlık yüzünü temsil ederken, Epimetheus insanın karanlık yönünü temsil etmektedir. Bu açıdan

değerlendirildiğinde Prometheus Epimetheus'u tamamlamakla kalmayıp aynı zamanda onu tanımlamaktadır. Çünkü karanlık aydınlığın var olmasından yola çıkarak tanımlanabilir. Prometheus ateşi insanlara ulaştırmadan önce insan karanlıkta olduğunun farkından bile değildir. İnsanın ateşi elde etmesiyle birlikte daha önceki durumunu karanlık olarak tanımlayabilmiştir.

Epimetheus'un karanlığı cehaletin en bariz temsillerinden biri olarak anlaşılabilir. Çünkü kötülük bir kadının elinden değil Epimetheus'un cehaleti yüzünden yeryüzüne dağılmıştır. Bu tespit her ne kadar genel kabul görmüş bir çıkarım olsa da akılla ilgili anlatılardan yola çıkıldığında önemli bir noktanın gözden kaçırıldığı fark edilmektedir. Prometheus'un ateşi insanlara getirmesiyle birlikte insan salgın hastalık, savaş, kıtlık ve doğal afetler gibi pek çok belayla karşı karşıya gelmiştir. Söylencelerde bütün bu belalara izah getirmek için Pandora ve Epimetheus anlatısı oluşturulmuştur. Fakat bu belalar tepeden yeryüzüne inmiş değildir. Esasında bütün bunlar zaten yeryüzünde bulunmaktadırlar. Prometheus'un ateşi insanlara vermesiyle birlikte bu belaların varlığı fark edilmiş insan akli fark ettiği bu problemleri çözme yoluna gitmiştir. Bu açıdan bakıldığında Prometheus'un ateşi akli, Epimetheus ise yeryüzünde var olan problemleri temsil etmektedir. İnsanın ilerleyebilmesi için her ne kadar akla ihtiyacı varsa da aynı oranda problemlere de ihtiyacı vardır. Bilimde, sanatta, felsefede hemen hemen her alanda ilerleme sağlayabilmenin yegâne yolu öncelikle problemin farkına varılabilmesinden geçmektedir.

3. Bir Töz Olarak Ateş

MÖ 6. yüzyılın başında Miletli Thales'le başlayan felsefi düşüncenin doğuşuyla birlikte düşünürler varlığın temelinde yer alan ilkeyi (*arkhê*) bulmaya çalışmışlardır. Doğa filozofları olarak isimlendirilen düşünürlerin temel motivasyonu doğada gözlemlenen çokluğun yine doğadan yola çıkarak birliğe indirgenebileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Aristoteles, 1996, 983b-15). Thales bu birliği *her şeyin arkhêsi sudur* tezinden yola çıkarak açıklamaktadır (Aristoteles, 1996, 983b-20). *arkhê* ise her şeyin kendisinden meydana geldiği töz, ilk neden, kaynak ya da ilke anlamına gelmektedir (Cevizci, 1999, s. 77). Thales'in suyu *arkhê* olarak ele almasının en önemli nedenlerinden bir tanesi suyun canlı yaşamında hayatla ilişkilendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda su, katı, sıvı ve gaz haline dönüşebilme özelliğinden dolayı doğada bulunan değişimlere de getirilebilecek en makul izahı barındırmaktadır. Thales suyun yoğunlaşması ve seyrekleşmesinden yola çıkarak bu ikisinin bir araya gelip doğadaki şeyleri oluşturması bu bakımdan bütün varlıkların suyun değişik biçimleri olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır (Arslan, 2021, s. 91). Thales'in ateşle ilgili bariz bir izahının bulunmamasına karşın

her şey gibi ısının da sudan meydana geldiğini ve ısının suyla beslendiğini söylemektedir (Aristoteles, 1996, 983b-25). Zaten suyun katı, sıvı ve gaz haline bürünebilmesine olanak sağlayan yegâne şey sıcaklıktır. Bu açıdan Thales ısıyı yine suyun üç halini açıklayabilmek için bir araç olarak kullanmaktadır.

Anaksimandros, Thales'ten farklı olarak felsefe tarihinde sınırsız ve belirsiz olan *apeiron arkhē* olarak esas almıştır (Kranz, 1984, s. 32). Anaksimandros'un *apeiron'u arkhē* olarak esas almasının nedeni hava, su ve ateş gibi maddelerin birbirlerinin karşıtı olmasından dolayı birbirlerini sınırlandırması ve bu maddelerden herhangi birinin sonsuz olması durumunda diğer maddeleri egemenliği altına alarak onları yok etmesi ve bundan doğan adaletsizliğin ancak *apeiron* gibi yansız bir maddenin töz olmasıyla giderilebileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Russel, 1947, s. 45-46). Anaksimandros ateşi, Thales gibi evreni açıklamada bir araç olarak kullanmaktadır. Anaksimandros, *apeiron'dan* önce gökyüzünün, havanın (buğu) ve ateşin birleşiminden meydana geldiğini düşünmektedir (Gökberk, 2021, s. 25). Benzer bir şekilde havayı *arkhē* olarak esas alan Anaksimenes havanın sıkışmasından soğuşun, serbest hale gelmesinden ateşin oluştuğunu söylemektedir. Bu görüşü ortaya koyarken çok basit bir deneyden faydalanmaktadır. Buna göre dudaklarımızı birleştirip avucumuza üflediğimizde soğuk havanın elde edildiğini, ağzımızı yeteri kadar açtığımızda ise sıcak havanın meydana geldiğini söylemektedir (Arslan, 2006, s. 177). Bu açıdan değerlendirildiğinde Anaksimenes'in *arkhē* olarak esas aldığı havanın aynı zamanda ateşin varlığının ortaya çıkış nedeni olduğu sonucuna varılmaktadır.

Pythagoras diğer doğa filozoflarından çok farklı bir şekilde varlığın temel nedenini matematik olarak esas almaktadır (Aristoteles, 1996, 985b-20-30). Matematikğin başka bir ifadeyle sayının, evrenin bütün ilkelerini açıklayan bir sistem olduğundan yola çıkarak müziği de matematikle ilişkilendirmiş ve müzikte bugün hala kullanıla gelen vuruşları ilk ortaya koyan Pythagoras olmuştur. Pythagoras 1, 2, 3, ve 4 rakamlarının toplamından elde edilen sayıyla evrende var olan mükemmelliği açıklamaya çalışmıştır (Bergson, 2021, s. 58). Pythagoras'ın ortaya koyduğu kozmogonisinde de bu sayı sistemini temel aldığı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Pythagoras mükemmelliğin izahı olarak sistemde bulunan göksel cisimlerin sayısının on olduğunu düşünmektedir. Ancak Aristoteles göksel cisimlerin sayısının dokuz olduğu düşüncesinden dolayı onların bu anlayışını eleştirmektedir. Pythagorasçılar bu sorunu çözüme kavuşturmak adına bu göksel cisimlere onuncusunu ekleyerek "Karşıt Yeri" icat etmişlerdir. Onlar Karşıt Yer olarak düşündükleri bu sistemi aynı zamanda tohum olarak isimlendirmişlerdir. Bu açıklamayla tohum etrafındaki şeylere bir sınır ve geometrik yapı kazandırmanın yanı sıra ateşten bir doğaya sahip olmasından dolayı Pythagorasçılar onu (karşıt yer) evrenin merke-

zi şeklinde konumlandırmışlardır. Buradan yola çıkan Pythagoras iki kozmolojik şema tasarlamıştır. Bunlardan ilki dünyanın merkezinde bulunan ateşten yola çıkarak yer merkezli sistem, ikincisi ise bütün gökssel cisimlerin evrenin merkezinde bulunan ateşin etrafında dönmesiyle oluşturduğu sistemdir. Pythagoras aynı zamanda evrenin merkezinde bulunan bu ateşi dünyanın kalbi olarak nitelendirmektedir (Cevizci, 2017, s. 52-53).

Herakleitos'a kadar ele alınan doğa filozoflarında ateş, *arkhē* olarak esas aldıkları şeylerin bir sonucu veya bu şeylerden farklı olarak doğanın izahına yönelik bir araç konumundadır. Ateşin *arkhē* olarak esas alınması ilk defa Herakleitos'ta karşınıza çıkmaktadır. Herakleitos her şeyin tözünün ateş olduğunu söylemektedir:

Bütünün kendisi olan bu kosmosu ne bir tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir (Herakleitos, 2022, s. 93-fr. 30).

Herakleitos'un ateşi *arkhē* olarak esas almasının nedeni onun varlık anlayışından kaynaklanmaktadır. Herakleitos, Miletli filozoflar gibi maddeyi kendiliğinden hareket ettirebilecek, başka şeylere dönüşebilecek, bir şeyleri meydana getirebilecek bir töz aramaktadır. Herakleitos'un bu arayışına en uygun düşen şey ateştir. Çünkü ateş, yanarak ve sönererek sürekli bir değişim halindedir. Buna rağmen ateşin kendisi değişmemektedir. Aynı zamanda ateş, birlikte yandığı şeyleri de dönüştürerek ondan yeni varlıklar meydana getirebilmektedir. Ateş sadece yeni varlıkları meydana getirebilen bir töz değil bununla beraber değişerek zıtlıklar ortaya çıkartabilen ve zıtlıklara dönüşebilen bir şeydir (Arslan, 2006, s. 187-189). Ateşin bu özelliği Herakleitos'un karşıtlık ilkesine kaynaklık etmiştir. Herakleitos'a göre varlıkların doğuşu veya oluşumu mutlak birlik ve uyumdan değil çatışmadan geçmektedir. Karşıtlığın ve savaşın olmadığı bir yerde varlıktan söz etmek mümkün olmaz. Herakleitos karşıtlığı ve savaşı kötü olarak değerlendirmemektedir. Aksine varlığın meydana gelebilmesi için gereklidir. Herakleitos'un karşıtlık ve çatışma ilkesi benzer bir şekilde ateşin kökeniyle ilgili ele aldığımız söylencelerde de yer almaktadır. Prometheus'un Zeus'u kandırmak için sunduğu kurban iyi ve kötü karşıtlıkları barındırmaktadır. Buna göre derinin içine sarılı olan etin dışı değersiz ancak içi değerli, yağ tabasının içindeki kemikler değersiz fakat üstündeki yağ değerlidir. Prometheus'un ateşi taşımak için kullandığı rezene sapı (*narthēks*) doğası itibarıyla dışının yaş ancak içinin kuru bir bitki olması bir diğer karşıt durumdur. Prometheus bu karşıtlık sayesinde Zeus'u kandırmıştır. Zeus ise bunun cezasını yine karşıtlıklardan yola çıkarak vermektedir. Zeus'un insanlığına ceza olarak gönderdiği Pandora güzelliği ve çekiciliğiyle tanrıların bütün özelliklerini yansıtan bu görüntüsünün altında kötü ve kurnaz bir kişilik bulunmaktadır (Hesiodos,

2021a, 65). Bunun gibi karşıt durumlar Antik Yunan mitolojisinin temelini oluşturmaktadır. Bu söylencelerde varlık bu karşıtlıklar sayesinde ortaya çıkmaktadır. Kronos Uranos'un, Zeus da Kronos'un karşıtıdır. Bu güçler arasında gerçekleşen çatışmalar sonucunda sürekli yeni bir düzen var olmaktadır. Bu bakımdan Herakleitos evrende karşıtlığın son bulmasını isteyen Homeros'u eleştirmektedir:

“Keşke insanlar ve tanrılar arasında savaş olmasa” dileğinde Homeros yanılır. Homeros evrenin yıkımı için dua ettiğinin farkında değildir. Dilediği işitilseydi her şey yok olurdu (Burnet, 2010, s. 66-fr.43).

Herakleitos her ne kadar dönemin dini düşüncesine karşı bir düşünür olsa da onun karşıtlık ve çatışma ilkesi Antik Yunan mitolojisinde yer alan ateşin kökeniyle ilgili söylencelere benzer bir nitelik taşımaktadır. Herakleitos'un ortaya koyduğu bu ilke sadece doğayı açıklama izahından ibaret değildir. O, bu ilkeyi topluma uyarlamaktan da çekinmemiştir. Herakleitos'a göre karşıtlık ve çatışma sadece maddenin var olmasının bir nedeni değil aynı zamanda toplumun var olmasının da bir anahtarıdır. Herakleitos'un kendisi de içinde bulunduğu toplumla çatışma halindedir. Aristoteles, Herakleitos'un *Doğa Üzerine* (Peri Phyeōs) adlı eserinin başında çoğunluğun doğru sözden (*logos*) anlamadığını söylemektedir (Aristoteles, 2021, 1407b-15). O, “*Kendimi keşfettim*” (Herakleitos, 2022, s. 240-fr. 101) sözüyle kendini bir bilge olarak tanımlarken doğru sözden (*logos*) anlamayan toplumdan da ayrılmaktadır. Herakleitos ve çoğunluk arasında bulunan karşıtlık akıl ve cehalet arasındaki karşıtlığa benzemektedir. Bu bağlamda aklın ve cehaletin karşıtlığı Antik Yunan söylencelerinde Prometheus ve Epimetheus karşıtlığını akla getirmektedir. Herakleitos'un Antik Yunan dini düşüncesiyle olan benzerliği sadece bunlarla sınırlı değildir. Herakleitos bazı düşüncelerini Delphoi (Delfi) kahinlerinde olduğu gibi şürsel bir üslupla dile getirmektedir. Çünkü Herakleitos hakikatin doğrudan doğruya dile getirilemeyeceğini ancak işaret edilebileceğini söylemektedir:

Delphoi'daki (Delfi) tanrının kehaneti ne açıklıyor ne de gizliyor, yalnızca işaret ediyor (Herakleitos, 2022, s. 225-fr.93).

Herakleitos'un düşüncelerini kapalı bir üslupla dile getirmesinin esas nedeni hakikati doğrudan insanlara söylemektense hakikate giden yolu işaret ederek bireyin kendi çabasıyla ulaşmasını sağlamaktır. Bu yüzden o, hakikati ağdalı cümleler içerisine gizlemektedir. Bu bakımdan Herakleitos'un hakikat anlayışı yine ateşin kökeniyle ilgili söylencelerle benzerlik taşımaktadır. Söylencelerde Herakleitos'un hakikat anlayışında olduğu gibi şeyler kendini bir başka şeyle gizlemektedirler. Prometheus'un kurbanı, rezene sapı (*narthēks*) içerisindeki ateşin ve Pandora'nın varlığı görüntülerinden çok daha farklı bir hakikati barındırmaktadırlar. Bu açıdan hakikatin iç yüzünü görebilen insan ateşi kullanarak kendini geliştirebilirken ha-

kikati kavrayamayan Epimetheus kötülüklerle baş etmek zorunda kalmıştır. Bütün bunlar değerlendirildiğinde ilk bakışta Herakleitos'un ateş üzerinden oluşturduğu düşünceleri Antik Yunan mitolojisinde yer alan söylencelerden esinlenerek oluşturduğu düşünülebilir. Ancak Herakleitos'un dönemin dini düşüncesine karşı tavrı göz önüne alındığında bu iddia benzerlikten öteye geçmemektedir. Yine de böyle bir benzerliğin var olması son derece önemli ve dikkate değerdir.

Herakleitos'un doğadan yola çıkarak ortaya koyduğu değişim ilkesi her ne kadar doğada bulunan değişime akılcı bir izah getiriyor olsa da değişimin söz konusu olduğu yerde varlığın nasıl ortaya çıktığını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Herakleitos bu durum karşısında Elea okulu filozofları tarafından eleştirilmiş, Elealılar değişimin olduğu yerde varlığın var olamayacağını öne sürerek varlığın bir ve değişmez olduğu tezini ortaya koymuşlardır. Herakleitos ve Elealı filozoflar arasında süregelen tartışmayı uzlaştırmaya çalışan Empedokles olmuştur. Empedokles Parmenides'in varlığın değişmezliği ilkesini ve Herakleitos'un değişim olgusunu dört ana madde (*enasır-ı erbaa*) üzerinden uzlaştırmaya çalışmıştır. Empedokles'e göre dört ana madde şöyledir:

Dört kökünü dinle sen önce bütün şeylerin: Parlayan Zeus (Ateş), hayat veren Hera (Hava), Hades (Toprak), Nestis (Su), göz yaşlarıyla besleyen dünya kaynaklarını (Kranz, 1984, s. 109-fr. B6).

Empedokles'in ateşi, Zeus'un ismiyle ilişkilendirmesi son derece önemlidir. Bu durum Empedokles'te de Yunan mitolojisinde olduğu gibi ateşin tanrısal alanın sınırları içerisinde yer almasını göstermektedir. Ancak Empedokles dini bir anlayıştan öte dört ana maddeye tanrıların isimlerini vererek maddenin değişmez, ezeli-ebedi yönünü vurgulamayı amaçlamaktadır. Empedokles ezeli-ebedi değişmez dört ana maddenin yanına sevgi ve nefreti ekleyerek bu dört unsuru altıya çıkarmıştır. Buna göre sevgi ve nefret egemenlik yarışına girerek dört ana maddenin birleştirilerek başka varlıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Empedokles kendi başına hareket edemeyen varlıkları hareket ettirecek bir gücün varlığını ortaya koymak durumunda kalmıştır. Benzer bir şekilde Anaksimandros harici gücü *apeiron*'dan, Anaksagoras'ta *nous* (akıl-zihin) adı verilen sonsuz bir şeyden sağlamaktadırlar. Akıllı düzenleyici bir ilke olan *nous*, Anaksagoras'a göre var olanların içerisinde en ince ve en saf olanıdır:

Öteki şeyler her şeyden pay alır, nous ise sınırsız ve tek başına egemendir ve hiçbir nesneyle karışmaz, tersine yalnız olarak kendi kendine kalır (Kranz, 1984, s. 148-fr. B12).

Çünkü o bütün nesnelerin en incesidir, en temizidir (Kranz, 1984, s. 149-fr. B12).

Anaksagoras'ın *nous* olarak ele aldığı bu şey tamamen maddeden ayrı ruhsal bir ifadeden ibaret değildir. Bu kanıyı destekler nitelikte Aristoteles, Anaksagoras'ı *nous*'u bir *deus ex machine* olarak kullanmasından dolayı eleştirmektedir (Aristoteles, 1996, 985a 15-20). Yani Anaksagoras bir şeylerin nasıl meydana geldiğiyle ilgili bir zorluk yaşadığında çıkış noktası olarak *nous*'a başvurmuş ancak diğer durumlarda ise başka ilkelere yönelerek açıklamaya çalışmıştır. Anaksagoras'ın izlediği yöntem bir yana Aristoteles'in de dikkat çektiği üzere *nous* akıl ve ruhtan ziyade bir maddeye benzemektedir. Anaksagoras bu maddeyi tanımlarken en ince, en temiz ve en saf gibi özellikler yüklemiştir. Maddenin bu özellikleri bir yönüyle Herakleitos'un *arkhê* olarak esas aldığı ateşe benzemesi bakımından önemlidir. Fakat Anaksagoras'ın *nous*'u tam manasıyla Herakleitos'ta olduğu gibi maddesel olmasa da Anaksimandros'un *apeiron*'un da olduğu gibi soyut bir kavram da değildir. Bu bakımdan *nous*'u tanımlamak son derece zor olmasına karşın Anaksagoras'ın ona bir ereksellik yüklediği de bir o kadar açıktır.

Anaksagoras maddeyi ilk hareket ettiren neden olarak ileri sürdüğü *nous*'u Aristoteles'e de öncülük etmiştir. Aristoteles bu sayede Empedokles'ten alarak sistematik hale getirdiği dört ana maddeye hareket ettirici etken nedeni (fail neden), kendi kendini düşünen salt formu oluşturmuştur. Aristoteles'in sistematik hale getirdiği dört ana maddeye dayalı varlık anlayışı 18. Yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdüren en uzun ömürlü görüşlerden biri olmuştur (Arslan, 2006, s. 270).

Bütün bunlar değerlendirildiğinde ateşle ilgili ele alınan bilgiler sadece bunlarla sınırlı değildir. Bu bilgilerin tamamının çalışmamızda yer bulması zor olmakla beraber çalışmanın maksadını da aşmaktadır. Ancak buraya kadar ele aldığımız bilgilerden yola çıkarak Yunan mitolojisinde ve ilk dönem evren anlayışının temellendirilmesinde ateşin insan yaşamının önemli bir yekununu oluşturduğunu söylemek zor değildir.

Sonuç

Antik Yunan söylencelerinde ateşin kökeni tanrısal alanın sınırları içerisinde bulunmakla birlikte potansiyelinde var olan güç maddi anlamdan öte akli temsil etmektedir. Bu bakımdan ateşle ilgili söylenceler akılla ilişkilendirilmiş tanrısal karakterler üzerinden kurgulanmıştır. Kurgulanan bu karakterler Olympos dağının sakinlerinin bir yaşam öyküsü olarak değil insan aklının farklı yönlerini ele alan mitolojik bir bakış açıdır. Bu sebeple Prometheus akli, Epimetheus aklın problem çözme yeteneğini, Zeus yine aklın sınırlarını temsil etmektedir.

Sonuç olarak insan aklının bir tarihçesi olarak görebileceğimiz bu anlatılar Antik Yunan dini düşüncesinin özgün yönünü ortaya çıkarmaktadır. Bu söylenceler ilk çağ filozoflarının kültürel arka planını oluşturması ve ateşin bu düşünürler

tarafından töz olarak esas alınması son derece önemlidir. Antik Yunan dini düşüncesinin bu özgün yapısı *mythos'tan logos'a* geçişi kolaylaştırarak felsefi düşüncenin gelişimine katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Aiskhylos (1968). *Zincire Vurulmuş Prometheus*, (çev. A. Erhat-S. Eyüboğlu), Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Apollodoros (2020). *Bibliotheka*, (çev. N. Nirven), 2. Baskı, Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*, (çev. A. Arslan), 2. Baskı, Sosyal Yayınları: İstanbul.
- Aristoteles (2021). *Retorik*, (çev. A. Çokona), 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, 1. Cilt, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Arslan, A. (2021). *Felsefeye Giriş*, 30. Baskı, Serbest Akademi: Ankara.
- Bergson, H. (2021). *Antik Yunan Felsefesi*, Fol Kitap: Ankara.
- Boratav, P. N. (2020). *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenisten Türklerinin Mitolojisi*, 2. Baskı, BilgeSu Yayıncılık: Ankara.
- Burnet, J. (2010). "Efesli Heraklitos", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı: 40, ss. 61-90
- Carpenter, T.H. (2016). *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*, (çev. Bensen B. M. Ünlüoğlu), 2. Baskı, Homer Kitabevi: İstanbul.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, Paradigma Yayınları: İstanbul.
- Cevizci, A. (2017). *İlkçağ Felsefesi*, 11. Baskı, Say Yayınları: İstanbul.
- Conford, F. M. (2021a). *Bilgelik'in Başlangıcı Eski Yunan'da Felsefi Düşüncenin Kökleri*, (çev. Ş. Filiz-F. Özeş), Say Yayınları: İstanbul.
- Conford, F. M. (2021b). *Sokrates Öncesi ve Sonrası*, (çev. A. M. Celal Şengör-S. Onan) 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Cornford, F. M. (2021c). *Yunan Dini Düşüncesi Homeros'tan İskender'in Çağına*, (çev. Ö. Orhan), Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
- Demirsoy, A. (2021). *Herkes İçin Evrim El Kitabı*, Sarmal Kitabevi: İstanbul.
- Erhat, A. (2021). *Mitoloji Sözlüğü*, 30. Baskı, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Euripides. (2020). *Yakarıcılar*, (çev. S. Sandalcı), 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Frazer, J. G. (2018). *Ateşin Kökenine Dair Mitler*, (çev. D. Uludağ), Doğu Batı Yayınları: Ankara.
- Frazer, J. G. (2021). *Adonis, Attis, Osiris Doğu Dinleri Tarihi Araştırmaları*, (çev. İ. H. Yılmaz), 1. Cilt 2. Baskı, Pinhan Yayıncılık: İstanbul.
- Gökberk, M. (2021). *Felsefe Tarihi*, 34. Baskı, Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Gören, E. (2021). *Homeroşçu İlahiler'den Pindaros'a Arkaik Yunan Şiiri Antolojisi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

- Harari, Y. N. (2017). *Hayvanlardan Tanrulara Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, (çev. E. Genç), 34. Baskı, Kolektif Kitap: İstanbul.
- Herakleitos (2022). *Fragmanlar*, (çev. C. Çakmak), 3. Baskı, Alfa Yayınları: İstanbul.
- Hesiodos (2021a). *İşler ve Günler*, (çev. A. Erhat-S. Eyüboğlu), 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Hesiodos (2021b). *Theogonia*, (çev. A. Erhat-S. Eyüboğlu), 9. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Homeros (2018). *İlyada*, (çev. A. Erhat-A. Kadir), 8. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Homeros (2021). *Odyseia*, (çev. A. Erhat-A. Kadir), 15. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Kerenyi, K. (2021). *Yunan Mitolojisi Tanrılar, İnsanlar ve Kahramanlar*, (çev. O. Özgül), 4. Baskı Say Yayınları: İstanbul.
- Kott, J. (2006). *Antik Tragedyalar ve Çağdaş Yorumları*, (çev. A. Selen), Mitos-Boyut Yayınları: İstanbul.
- Kranz, W. (1984). *Antik Felsefe Metinler ve Açıklamalar*, (çev. S. Y. Baydur), Sosyal Yayınları: İstanbul.
- Latacz, J. (2006). *Antik Yunan Tragedyaları*, (çev. Y. Onay), Mitos-Boyut Yayınları: İstanbul.
- Müller, W. M. (2021). *Mısır Mitolojisi Tanrılar, Dinler ve Kozmik Mitler*, (çev. C. C. Tarımcıoğlu), 2. Baskı, Maya Yayınları: İstanbul.
- Plato (1956). *Protagoras*, (trans. B. Jowett), The Library of Liberal Arts: Indianapolis New York.
- Platon (2017). *Sokrates'in Savunması*, (çev. A. Çokona), 13. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Platon (2018). *Devlet*, (çev. S. Eyüboğlu-M.A. Cimcoz), 36. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Russel, B. (1947). *History of Western Philosophy and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day*, 2nd Edition, George Allen and Unwin Ltd: Great Britain.
- Sophokles (2020). *Antigone*, (çev. A. Çokona), 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Sophokles (2021a). *Aias*, (çev. A. Çokona), 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Sophokles (2021b). *Philoktetes*, (çev. A. Çokona), 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Sophokles (2021c). *Trakhisli Kadınlar*, (çev. A. Çokona), 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Uhri, A. (2021). *Ateşin Kültür Tarihi Tarihböncesinden İlk Çağlara*, Sakin Kitap: İzmir.
- Usta, İ. (2019). *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, 2. Baskı, Ankara Okulu Yayınları: Ankara.